

lezerspubliek en een kwalitatieve transformatie van het leesgedrag zelf (dat van intensief meer extensief werd), gepaard met de opkomst van nieuwe genres zoals de roman, het tijdschrift en allerlei populariserende lectuur. Brouwer, Kloek en Mijnhardt hadden al een beredeneerde scepsis geuit over die wat schimmige revolutie, bij De Kruif blijft er niet veel van over — al blijft Brouwers moeilijk toetsbare, maar interessante suggestie van een verhoogde schrijfwoede (in plaats van een toegenomen leeswoede) voorsnog overeind staan. Vertrouwde religieuze lectuur blijft in Den Haag de basis van alle boekenbezit, al daalt het aandeel licht. Opmerkelijk genoeg zijn de meest geliefde auteurs in alle steekproeven meer dan honderd jaar oud: Cats, Flavius Josephus, Van Meteren, en nog zo wat *steady sellers* stonden stevast in de kast bij wie verder keek dan bijbel en kansel. Voltaire haalde slechts 14 huishoudens van de Haagse steekproef, Rousseau vier, het prachtstuk van de Verlichting, de *Encyclopédie*, zegge en schrijfje één.

Ondanks de stagnerende boekenmarkt valt de toename van het functionele boek op. Als we even afzien van de moeilijk in kaart te brengen pamfletcultuur, werd de interesse van de brede gemeente eigenlijk vooral door geschiedenis en aardrijkskunde bepaald, als een nieuwe vorm van familiarisering met de in ruimte en tijd uitdijende leefwereld, en door functionele en gebruikslectuur zoals atlas, almanak, krant, het vaktijdschrift voor de geletterde beroepen, handboeken voor beroep en bedrijf, leer- en schoolboeken, en religieuze gebruikslectuur. De nieuwe roman speelde per saldo maar een kleine rol — maar van lenen, uitlenen en voorlezen weten we weinig tot niets, en misschien was dat wel een specifieke vorm van toe-eigening van de roman. De Kruif staat in elk geval kritisch tegenover Brouwers conclusie dat boekaanschaf vooral een zaak van individuele interesse was. Zij vindt de correlatie tussen vermogen en boekbezit juist sterker dan de talrijke uitzonderingen, vooral ook aan de onderkant van de steekproef. Misschien is de tijd zo langzamerhand dus wel rijp geworden voor een poging tot synthese. Over de lezersrevolutie is het laatste woord echter zeker nog niet gezegd.

Willem Frijhoff

R. de Peuter, *Brussel in de achttiende eeuw. Sociaal-economische structuren en ontwikkelingen in een regionale hoofdstad* (Dissertatie (bewerkt) Utrecht 1994; Brussel: VUB press, 1999, x + 517 blz., f53,90, ISBN 90 5487 222 5).

Het boek van Roger de Peuter is de ingekorte handelsversie van het proefschrift dat in 1994 onder de titel 'Negocianten en entrepreneurs in een regionale hoofdstad: Brussel in de achttiende eeuw' aan de Universiteit van Utrecht werd verdedigd. Met ruim vijfhonderd bladzijden blijft het een flinke kluit en hoewel het boek fraai is vormgegeven lijkt deze handelseditie niet voor het grote publiek geschreven. Het boek bevat wel een geografische index met Brusselse wijken, Belgische steden en plaatsen daarbuiten, maar geen overzichtskaarten of afbeeldingen. Vijf jaar na dato had hier misschien toch werk van gemaakt kunnen worden.

Zoals de titel aangeeft, het gaat om Brussel. In de achttiende eeuw telde de stad 50.000-80.000 inwoners. Het hoogtepunt lag in het begin van de eeuw, het dieptepunt in het midden ervan. Daarmee was Brussel gedurende de gehele achttiende eeuw de tweede stad van de Nederlanden. Vormde Brussel nu het stralende middelpunt als hof- en hoofdstad van de Zuidelijke Nederlanden, of moeten we veeleer spreken van een ingeslapen, relatief weinig voorstellende provinciestad op het West-Europese toneel? Om hier enige greep op te krijgen, stelt De Peuter twee hoofdvragen. Wat was de positie van Brussel in de stedenhiërarchie van de Zuidelijke Nederlanden en in het Atlantische steden netwerk, en hoe opereerden de Brusselse

kooplieden en ondernemers in het krachtenveld tussen gilden, stadsbestuur en centrale regering?

Brussel was in de achttiende eeuw onmiskenbaar een echte hoofd-, hof- en residentiestad met de aanwezigheid van een hofhouding, een ruime vertegenwoordiging van de adelstand, buitenlandse gezanten, ministers, bestuurlijke en gerechtelijke instituties, ambtenaren, et cetera. Als grootste stad in de Zuidelijke Nederlanden had het niet de allure van Parijs of Wenen, maar bepaald meer glans dan de stad waarmee Brussel later, tussen 1815 en 1830, de regerings- en residentietaak deelde, te weten het gedurende de achttiende eeuw ongeveer half zo grote Den Haag, het bestuurlijke centrum, de hofstad en residentie van de Noordelijke Nederlanden.

De Peuter probeert greep te krijgen op de betekenis van Brussel als hoofd- en hofstad door analyse van de omvang en samenstelling, het inkomen en vermogen alsmede de bestedingen van de lokale elite. Zijn conclusie luidt dat de hoofdstedelijke en residentiële functie van Brussel weliswaar heeft bijgedragen tot de positie die de stad in de achttiende eeuw inneemt in het netwerk van steden, maar dat deze verklaring niet voldoende is. Op een bescheiden wijze participeerde Brussel in het internationale Atlantische stedennetwerk. Veel meer prominent voor de Brusselse economie was de regionale functie van de stad. Uitvoerig wordt dit geïllustreerd aan de hand van de activiteiten van kooplieden en producenten in een aantal branches. In de loop van de achttiende eeuw veranderde de plaats van Brussel in het Atlantische stedennetwerk en dat der Zuidelijke Nederlanden. Al vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw was sprake van verzwakking van de exportpositie van de Brusselse nijverheid tengevolge van de mercantilistische politiek in het buitenland. Tegelijkertijd werden de Zuidelijke Nederlanden overspoeld met buitenlandse producten. Hierdoor raakten de internationaal gerenommeerde kamelotnijverheid en de al even befaamde tapijtnijverheid en de nijverheid van wollen stoffen in verval. De rol van Brussel in het Atlantische stedennetwerk beperkte zich in de loop van de achttiende eeuw steeds meer tot die van passief distributeur van geïmporteerde goederen in een krimpende afzetmarkt. Rond het midden van de achttiende eeuw veranderde de situatie. Nieuwe bedrijfstakken kwamen op, die zich richtten op de binnenlandse afzetmarkt, zoals de suikerraffinage en de tabaksnijverheid. De centrale overheid probeerde met een actieve economische politiek de handel en nijverheid te stimuleren. De positie in het Atlantische stedennetwerk bleef daarmee bescheiden, maar die in de Zuid-Nederlandse stedenhiërarchie werd erdoor versterkt.

Een aanzienlijk deel van het boek gaat over het wel en wee van een zestal branches in de Brusselse economie. Bijzondere aandacht krijgen enkele tientallen kooplieden en ondernemers, hun al dan niet door de lokale en landelijke overheid gestimuleerde initiatieven en hun meer of minder succesvol verlopen carrières. Wat mij betreft had de manier waarop de Brusselse kooplieden en ondernemers inspeelden op de door hof en overheid gecreëerde vraagfactoren en randvoorwaarden in het kader van de probleemstelling nog wat prominenter voor het voetlicht mogen worden gebracht. Zeker daar een centrale conclusie luidt dat de positie van Brussel op het toneel der steden in de achttiende eeuw niet uitsluitend kan worden toegeschreven aan de hoofdstedelijke functie. Van minstens even groot belang was de positie van de stad als verzorgingscentrum van een grote regio. Geen al te boude veronderstelling.

Toch kan juist een dergelijke conclusie mij niet al te zeer bekoren. Niet alleen vanwege het weinig schokkende karakter ervan, maar meer nog omdat de auteur voor het trekken van een dergelijke conclusie rekening had moeten houden met de volgende overwegingen. Men kan zich namelijk afvragen of de hoofd- en hofstadfunctie enerzijds en de regiofunctie anderzijds wel zo gescheiden mogen worden beschreven en geanalyseerd teneinde de positie van Brussel op het achttiende-eeuwse Atlantische en Zuid-Nederlandse toneel tot uitdrukking te brengen. Duidelijk is dat nogal wat ondernemingen soms grotendeels voor orders afhankelijk waren van het hof en de staat. Alleen daarom al was vestiging in het Brusselse een pré. Bovendien

verleende de regering octrooien aan grote en innoverende ondernemingen en was zij het die middels tarievenpolitiek en verdere regelgeving de marges bepaalde waarbinnen ondernemingen moesten opereren. Het had dus onmiskenbaar voordelen je in de nabijheid van hof en overheid te vestigen. Maar de beide functies overlappen elkaar in zekere mate. Zo stimuleerde de hof- en hoofdstadfunctie de bloei van allerlei economische activiteiten. Daarnaast ging van de aanwezigheid van een welgestelde bevolkingsgroep een multipliereffect uit dat in het boek onderbelicht blijft waardoor de betekenis van Brussel als hoofd- en hofstad voor de bevolkingsomvang en -ontwikkeling wordt onderschat. Sommige economische branches zullen in de lokale elite een basis hebben gehad voor enigszins rendabel functioneren en slechts in beperkte mate afhankelijk zijn geweest van een regionaal of nog omvangrijker marktgebied. De verzorgingsbehoefte van de lokale elite reikte voorts bepaald verder dan alleen hun beroep op personeel en pasteibakkers. Op haar beurt moest ook deze groep net als de elite zelf worden gevoed, gekleed, et cetera. De betekenis van de bijdrage van De Peuter moet evenwel niet zozeer worden gezocht in de positionering van Brussel op de wereldkaart, maar ligt toch vooral in het vergrote inzicht in de sociaal-economische geschiedenis van Brussel in het bijzonder vanuit het functioneren van een selectief aantal branches gedurende een langere tijd. Daarvoor niets dan lof.

Henk Schmal

W. R. D. van Oostrum, *Juliana Cornelia de Lannoy (1738-1782). Ambitieuw, vrijmoedig en gevat* (Dissertatie Utrecht 1999; Hilversum: Verloren, 1999, 376 blz., f 41,-, ISBN 90 6550 057 X).

Ik zal het maar meteen bekennen: 'jonkvrouw' Juliana de Lannoy heeft mijn hart gestolen. Levend in de achttiende eeuw, bezat zij alle eigenschappen die een moderne intellectueel zich zou wensen: zij was scherpzinnig, geestig en gevat, ze was eigenzinnig, vrijmoedig en ambitieus.

De Lannoy had de moed te kiezen vooreen leven in eenzaamheid dat uitsluitend gewijd was aan haar grote passie: het dichten. Ze wist met haar werk niet alleen de bewondering af te dwingen van tijdgenoten als Feith en Bilderdijk, die haar graag eigen werk voor commentaar toestuurden, maar kreeg ook erkenning van latere handboekauteurs die tot in de twintigste eeuw een plaats voor haar reserveerden in de literaire canon. Ze waagde zich bij voorkeur aan voor vrouwen ontoegankelijke 'mannengenres' als de lierzang en tragedie en won met haar anoniem ingezonden werk eremedailles bij verschillende dichtgenootschappen waar vrouwen alleen honorair lid van konden worden. En dat alles terwijl ze zich slechts ten dele aan de regels van 'het spel' hield en vaak terloops de spot dreef met de ongelijke sekseverhoudingen van haar tijd.

De dichteres De Lannoy verdient kortom bewondering en respect. Geldt dat ook voor *Juliana Cornelia de Lannoy (1738-1782)*, het boek dat neerlandica Pim van Oostrum over haar schreef en dat in juni 1999 als dissertatie aan de Universiteit van Utrecht verdedigd werd?

Het boek geeft in ieder geval een goede indruk van wat De Lannoy als dichteres dreef. De Lannoys debuteert *Aan myn geest* (1766) kan geïnterpreteerd worden als de literaire uitdrukking van de persoonlijke conflictsituatie waarin De Lannoy zich bevond: te moeten kiezen tussen een leven als echtgenote en moeder die zich slechts tussen de bedrijven door met de letteren mag bezighouden of een leven als dichter die professioneel werk levert en daarvoor ook publieke erkenning krijgt. Van Oostrum weet aannemelijk te maken dat De Lannoy al vroeg in haar leven — dwars tegen de heersende normen in — voor de laatste optie koos en *Aan myn geest*